

SÖZ EDİMLERİ KURAMI BAĞLAMINDA ATASÖZLERİ-DEYİMLERDE TOPLUM/TOPLULUK ADLARI VE DUYGU DEĞERLERİ

SOCIETY/COMMUNITY NAMES AND THEIR CONNOTATIONS IN TURKISH PROVERBS AND IDIOMS IN TERMS OF SPEECH ACTS THEORY

Erkan HİRİK*

ÖZ: Söz edimleri kuramı J. L. Austin tarafından ortaya koyulmuş bir dil felsefesi kuramıdır. Bu kurama göre bir şey söylendiğinde aynı zamanda bir şey yapılmış olur. Söylenen her söz muhatabının duygu ve düşünce dünyasında birtakım değişiklikler gerçekleşmesine neden olur. Bu değişiklikler ise düzsöz edimi, edimsöz edimi ve etkisöz edimi adı verilen üç boyutta gerçekleşir.

Atasözleri ve deyimler farklı boyutlardaki toplumların/toplulukların kendi kültürlerini yaşattıkları ve bunları geleceğe aktardıkları dil unsurlarıdır. Bu sözler içerisinde toplumların/toplulukların hayata bakış açılarını ve düşüncelerini bulmak mümkündür. Bu sözler aynı zamanda ait oldukları toplumların kendilerini ve diğer toplumları tanımlama araçlarıdır. Bu nedenle toplum ifade eden kelimelerde birtakım duygu değeri bulunmaktadır. Yine atasözleri ve deyimlerde söylenen sözlerle bu toplumlar tanımlanmakta, bu toplumlarla ilgili çeşitli öğütler verilmektedir. Dolayısıyla bu sözler içerisinde toplum ya da topluluk ifade eden kelimeler sıkça kullanılır. Atasözleri ve deyimlerin bu özelliklerine söz edimleri bağlamında bakıldığında ne türden edimlerin gerçekleştiği buna bağlı olarak hangi duygu ve düşünce değişimlerinin gerçekleştiği önem dikkate değerdir. Atasözleri ve deyimlerde geçen toplum/topluluk adlarının duygu değerleri de bu edimlere anlamsal katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada öncelikle Türkiye Türkçesi atasözleri ve deyimlerinde geçen toplum ve topluluk bildiren adlar tespit edilmiştir. Daha sonra bu kelimelerin duygu değerleri olumlu/olumsuz ya da yansız/nötr bağlamında ele alınmıştır. Duygu değerinin etkisiyle Austin'in söz edimleri kuramı bağlamında bu sözlerdeki edimler incelenmiş, bunların toplumun kendisini ve ötekisini tanımlamadaki konumu gösterilmiştir. Bu sözlerde geçen düzsöz edimleri, edimsöz edimleri ve etkisöz edimleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Söz Edimleri Kuramı, Austin, atasözleri, deyimler, duygu değeri.

ABSTRACT: *The theory of speech acts is a theory of language philosophy introduced by J. L. Austin. According to this theory, when something is said, something is done at the same time. Every word that is said will cause some changes in the addressee's emotions and thoughts. These changes take place in three dimensions, namely the locutionary act, the illocutionary act and the perlocutionary act.*

Proverbs and idioms are the elements of language in which societies/communities of different sizes sustain their own cultures and transfer them to the future. In these proverbs and idioms, it is possible to find the perspectives and thoughts of societies/communities. They are also the

* Dr. Öğretim Üyesi - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Nevşehir - erkanhirik@gmail.com

means by which the societies and communities they belong to identify themselves and other societies/communities. For this reason, there are some emotion values (connotation) in the words that inform the society. Proverbs and idioms are described in the words of these societies and communities are defined and given advice about them. In these words, the words that express the society are frequently used. When we look at these characteristics of proverbs and idioms in the context of speech acts theory, it is important to know what kind of actions occur and what changes in emotions and thoughts occur. Society/community names in proverbs and idioms are also meaningful for these acts.

In this study, firstly, Turkish proverbs and idioms have been identified names notifying the society and community. Then, the values of the connotations of the society names are discussed in the positive/negative or neutral context. The acts in these proverbs and idioms in the context of Austin's speech acts theory are examined and their position in the definition of society itself and the other is shown, than locutionary acts, the illocutionary acts and perlocutionary acts are discussed.

Keywords: *Speech Acts Theory, Austin, proverbs, idioms, connotation.*

Giriş

Toplumları ve toplulukları özel ve kendine özgü yapan, kendisini oluşturan her bireyin paylaştığı ortak yanlardır. Nicelik olarak büyüklüğü çok da önemli olmayan bu birliktelikler ortak kültür etrafında birleştikleri için *kendilerini diğerlerinden ayrı* olarak tanımlarlar. Bu tanımlama araçları kültürü oluşturan her türden unsur olabilmektedir. Bir diğer ifadeyle bu birlikteliklerin kendilerini tanımlamalarında kültürü oluşturan her bir unsur, ayrı olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte kendini tanımlayan toplumlar/topluluklar, başkalarını da tanımlamayı bir ihtiyaç olarak görürler. Yine başkasını tanımlama da kültürün çeşitli unsurlarıyla yapılabilir. Bu anlamda ele alındığında kültürün ve kültürü oluşturan öğelerin dildeki işaretleyicisi olan atasözleri ve deyimler, belirgin birer *sınır çizici* olarak dilden dile aktarılagelen kültür ve dolayısıyla dil parçası olarak dikkat çekmektedir. Kültürlere ait atasözleri ve deyimlerde hem kendisini hem de diğerlerini ifade eden birtakım kelimeleri görmek mümkündür. Atasözleri ve deyimler bu anlamda oldukça çeşitli veriler sunabilmektedir. Bu veriler kimi zaman metaforlarla kimi zaman söz sanatlarıyla kimi zaman da kelimelerin ardında yatan derin anlamlarıyla bu sözler içerisinde bulunabilmektedir.

Atasözleri ve deyimler nasıl ki kültürün bir parçası olan dilin bir ögesiye, atasözleri ve deyimleri oluşturan leksik, morfolojik ve semantik kimi hususlar da bu sözlerin iletisini aktaran söz parçalarıdır. Özellikle atasözleri ve deyimlerde yer alan leksik unsurların yüzey ve derin yapıda söylediği birtakım iletiler bulunmaktadır. Bu iletiler de toplumların / toplulukların hem kendisini hem de öteki toplumları belirginleştirme söylemlerini taşımaktadır.

Atasözleri ile iletilen bilgilerden biri de *duygu değeridir*. Karadoğan, dilde bir kelimenin ortaya çıkması, belli anlam ya da anlamlar kazanması ve insanlar arasında bir dil ögesi olarak kullanılabilmesi için bazı unsurları

içerisinde taşınması gerektiğini belirtmektedir. Bu unsurlar *varlık, görüntü, ses, mahiyet bilgisi, çağrışımlar ve duygu değeri* şeklinde sıralanmaktadır (2004: 81). Duygu değeri Lyons tarafından *kelimenin merkez anlamına eklenen duygulandırıcı ve etkileyici bileşen* olarak ele alınmaktadır (1977: 175-176). Atasözleri ve deyimler içerisinde yer alan ve kendine özel bir alanı işaretleyen ve kavramsal olarak sınıflandırılabilir kelimeler *duygu değeri* (connotation) temelinde söz edimleri kuramına göre bazı bilgileri taşımaktadır. Atasözleri ve deyimlerde yer alan ve herhangi bir boyuttaki toplum ya da topluluğu ifade eden kelimeler, anlamlarının dışında birtakım işlevleri de yerine getirirler. Bunlardan biri bu kelimelerin söyleyende ve dinleyende uyandırdığı duygu ile bağlantılıdır.

Duygu değeriyle birlikte söz edimleri kuramı da kimi zaman istemli kimi zaman ise istemsiz şekilde birtakım düşünce ve duyguların dinleyen ekseninde gerçekleşmesini ele almaktadır. “Söylemek yapmaktır.” söyleminden beslenen söz edimleri kuramı, her cümlenin dinleyen/okuyan zihninde bazı değişiklikler meydana getirdiğini belirtmektedir. Dolayısıyla atasözleri ve deyimler de temelde *çok şey söyleyen* dil öğeleri olduğuna göre duygu değeri ile birlikte söz edimlerinin incelenmesi toplumların hem kendisiyle hem de diğer toplumlarla ilgili söylediklerini daha anlaşılır hâle getirebilecektir.

Tüm bunlardan sonra öncelikle söz edimleri kuramı, atasözleri ve deyimler ile toplum inşasında *biz ve öteki* konularında birtakım izahlar yapmak yerinde olacaktır.

1. Söz Edimleri Kuramı Hakkında

Austin’in 1930’lu yıllarda bahsettikten sonra 1955’te verdiği derslerde ayrıntılarını açıkladığı kuram olan *söz edimleri kuramı* (Speech Acts Theory) anlama ile ilgili sorunlara dilin kullanımına bakılarak çözüm bulunması gerektiğini belirtmektedir. *How to Do Things with Words* adlı çalışmasında da Austin’in bu kuramı bilim dünyasına sunulmuştur. Austin’in dil ile ilgili bu kuramı birçok araştırmaya temel oluşturmuştur. Bu kuram daha sonra Austin’in öğrencisi olan J. Searle tarafından geliştirilerek bir dil felsefesi kuramına dönüşmüştür.

Söz edimleri kuramı aynı zamanda edimbilimin (pragmatics) de inceleme alanına girer ve dilin sadece bir iletişim aracı ve temel işlevinin de dünyadaki olay ve olguları betimlemek, bildirmek olduğu yolundaki geleneksel görüşü kabul etmez (Akşehirli, 2011: 149).

Söz edimleri kuramının dile kullanım açısından yaklaştığı söylenebilir. Sadece bir şey bildiren, herhangi bir iş yapmayan hiçbir sözün olamayacağını düşünen söz edimleri kuramına göre her iletişimde mutlaka edimsel bir içerik vardır. Bir konuşur, herhangi bir bağlamda dinleyiciye bir şey söylediğinde başka bir iş de yapmış olur (Searle, 2000: 18). Austin, bununla birlikte bir şey söylemenin aslında bir şey yapmak olduğunu ifade

eder (2009: 15). Buna ek olarak Austin, betimleyici ve edimsel ifadeleri birbirinden ayırmıştır. Betimleyici ifadeler düz cümleler şeklindedir ve işlev olarak bir olayı ya da durumu betimler. Bu ifadelerin doğru ya da yanlış olma özelliği bulunmaktadır. Edimsel ifadeler ise doğruluk değeri taşımazlar; bir şeyin durum olup olmadığı ile ilgilenmeksizin iş yapmak için kullanılırlar (Lyons, 1979: 726). Dolayısıyla söz edimleri kuramında her sözün söyleyen ve söylenen olmak üzere iki yanı vardır. Söyleyen, söylenen üzerinde bir etki bırakır. Bıraktığı bu etki de *edim* olarak ortaya çıkar.

Söz edimleri kuramı, dil üzerinde yapılan felsefî bir çalışmadan ortaya çıkmaktadır. Konuşmacı ve dinleyicinin söyledikleri ve davranışları, kişilerarası bir konuşmada kişilerin deneyimlediği *edim*, hareket ve olaylar arasındaki ilişkiyi gösteren mantıksal kuralların saptanmasına ilişkindir (Çelebi, 2014: 74).

Austin, söz edimlerini üç grupta ele almaktadır. *Düzsöz edimi* (locutionary act), *edimsöz edimi* (illocutionary act) ve *etkisöz edimi* (perlocutionary act). Akşehirli, “söz edimi kuramında birisine bir şey söylendiğinde *düzsöz edimi*, *edimsöz edimi* ve *etkisöz edimi* olmak üzere üç *edim* gerçekleştirilir, bir başka deyişle bu üç *edim* bir araya gelerek bir *söz edimi* oluşturur.” demektedir (Akşehirli, 2011: 149). *Düzsöz edimi* doğrudan ifadede yer aldığı biçimiyle dil boyutunu, *edimsöz edimi* ise ifadenin içerisinde bulunan anlamını ve bunun etki gücünü, *etkisöz edimi* ise söylenen sözü alanın duygu, düşünce ya da hareketlerinde gerçekleştirdiği etki/değişikliği ifade eden *edimdir* (Searle, 2000: 18-23). Austin (2009) *düzsöz*, *edimsöz* ve *etkisöz edimini* de kendi içinde türlere ayırmaktadır. *Düzsöz edimi* *seslendirme*, *dillendirme* ve *anlamlandırma* olarak; *edimsöz edimi* *hüküm-belirticiler*, *erk-belirticiler*, *sorumluluk-yükleyiciler*, *davranış-belirticiler*, *serimleyiciler* olarak; *etkisöz edimi* ise tek boyutlu olarak sınıflandırılmaktadır. Yaylagül, *edimsöz edimleri* *bildirmek*, *duyurmak*, *öngörmek*, *izin vermek*, *açıklamak*, *sormak*, *istemek*, *emretmek*, *önermek*, *öğüt vermek vb.*; *etkisöz edimleri* ise *dinleyicinin öğrenmesini sağlamak*, *ikna etmek*, *razı etmek*, *aldatmak*, *cesaretlendirmek*, *korkutmak*, *oyalamak*, *eğlendirmek*, *dinleyicinin bir şey yapmasını sağlamak*, *etkilemek*, *dinleyicinin bir şeyi düşünmesini sağlamak*, *dikkat çekmek vb.* fiil ve fiil benzeri ifadelerin sınıflandırılmasıyla izah etmektedir. Yaylagül, aynı zamanda *düzsöz edimlerinin* bir iletinin aktarımıyla, fikirleri oluşturma işlemiyle ilgili ve *edimsöz ediminin* söylemin aktarılarak kişilerarası iletişimle bağlantılı olduğunu belirtmektedir. *Düzsöz edimleriyle* fonetik bir eylemin, yani seslerin eklenerek bir söz ediminin gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyen Yaylagül, *edimsöz edimleriyle* başkalarına bir şeyler söylendiğinde dünyada birtakım değişikliklerin gerçekleştiğini, *etkisöz edimiyle* ise başkalarına bir şeyler söyleyerek onlarda birtakım durum değişikliği yaratıldığını ifade etmektedir. Konuşmacı eşzamanlı olarak bu üç *edimi* de gerçekleştirebilmektedir (2013: 444). Örneğin, “Saatin var mı?” diye soran kişinin kastı saatin varlığı ya da yokluğuna değil zamandır.

Dolayısıyla sorunun muhatabı *Saatim var* ya da *Saatim yok* cevabını değil de *Saat üç buçuk* gibi bir cevap verir. Muhatabın sorunun dil düzeyindeki karşılığını değil de onun arkasında yatan asıl kasta yönelik cevabı, onun davranışının değiştiğini gösterir. Bir başka örnek olarak “Bu oda çok karanlık.” diyen biri aslında ışıkların açılması gerektiğini belirtiyordur ve karşı tarafın hareket etmesini istiyordur. Dolayısıyla söz edimi kuramında sözün ne olduğu değil, ne anlama geldiği ile birlikte söyleyen ve söylenende bıraktığı etki ön plandadır. Bu etki çoğu zaman duygusal ya da düşünsel iken kimi zaman ise fiziksel değişime neden olacak özelliكتedir.

Searle ise sözedimleri beş gruba ayırmaktadır: *Yönlendiriciler* (konuşucular, dinleyicilerine iş yaptırmaya çalışırlar, örnek: isteme, komut verme, rica etme). *Yüklenmeler* (konuşucular, kendilerini işin gelecekteki yönünden sorumlu tutarlar, örnek: -söz verme, garanti etme). *Anlatıcılar* (konuşucular hislerini belirtirler, örnek: özür dileme, karşılama, duyguları paylaşma). *Bildiriciler* (konuşucunun sözcüsü yeni bir dış duruma sebep olur, örnek: vaftiz etme, evlenme, istifa etme). *Göstericiler* (konuşucular bir önermenin doğruluğu hakkında inançlarını dile getirirler, örnek: iddialar, hipotezler) (Crystal, 1992’den aktaran Sarıçoban ve Hişmanoğlu, 2004: 33).

Söz edimi kuramında *söz edimi* ifade karşısındaki hareketi karşılamaktayken *söz* ise dil bağlamında ele alınan kavramı karşılamaktadır. Edimseller *örtük* (primary) ya da *açık-belirtik* (explicit) şekilde yer alabilmektedir (Austin 2009: 66). *Yarın geleceğim* cümlesinde *söz ver-*, *Kapıyı kapat!* cümlesinde *emret-* edimseli *örtük* olarak yer alırken *Emrediyorum kapıyı kapat!* şeklindeki ifadelerde ise edimsel unsur *belirtik* olarak yer almaktadır (Yaylagül, 2013: 445).

Söz edimi kuramı ile ilgili olarak tüm bunlardan sonra atasözleri ve deyimlerin kullanıldığı sözlü ya da yazılı ortamda hep bir söyleyen ve muhatap olduğunu ifade etmek mümkündür. Çünkü söz edimleri eşzamanlılık ve artzamanlılık göstermektedir. Atasözü ve deyimlerin bir kısmının bir betimleme özelliğine sahip olduğu, bir bölümünün ise bu betimlemeyle birlikte didaktik bir eksende muhatapta bazı değişiklikler yapma amacı taşıdığı söylenebilir. Atasözlerinin çıkış noktasından bugüne taşınma noktasına kadar bu amacın her nesilde bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla atasözleri söz edimi bağlamında birtakım etkileri muhatabına yapmakta muhatapta gerçekleşen etkiler/değişiklikler de toplum ve kimlik bağlamında başka değişikliklerin zincirleme olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte atasözlerinde gerçekleşen söz edimlerinin bazılarının *örtük* bazılarının ise *belirtik* olduğu da görülebilmektedir.

2. Toplum-Topluluk, Atasözü ve Deyim İlişkisi

Çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşim içerisinde bulunarak belli bir coğrafi mekânda ya da düşünsel bağlamda ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu birliktelik toplum olarak

tanımlanabilir. Taplamacıoğlu, toplumun sürekli veya geçici olarak bir araya gelen insanların birtakım gelenek, görenek ve yasalara bağlı olmalarıyla ayrıştıklarını belirtmektedir (1969: 19). Fichter'e göre toplum ve topluluk birbirinden farklı kavramlardır. Fichter, toplumu "Sosyal gereksinmelerini karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu bir birliktelik." olarak tanımlamaktadır. Ortak bir mekânda birlikte yaşayan, temel sosyal gereksinmelerini tatmin etmek için çeşitli gruplar içinde işbirliği yapan, ortak bir kültüre bağlı olan ve belli bir sosyal birim olarak işlevde bulunan kişilerin örgütlenmiş işbirliği (2016: 86-88) olarak da ele alınan toplumların kendi içerisinde birtakım bölümler içerdiği görülmektedir. Bu bölümlerden biri de *topluluklardır*. Fichter, topluluğun bir sosyal yapı olduğunu belirterek sosyolojide topluluğun bir yere bağlandığını ifade etmektedir. Araştırmacı topluluk için üç temel faktörün belirleyici olduğunu belirtmektedir. Bunlar *ekonomik, etnik ve dini faktörler* şeklindedir (2016: 79-84).

Tüm toplumlar ve topluluklar hangi ortak değerler çevresinde bir araya gelip "toplum-topluluk" vasfını oluşturursa oluşturursa temelde sahip oldukları ortak değerlerin diğer değerlerden farklı, üstün ya da daha alt yanlarını belirleyerek sınır çizme eğilimi gösterirler. Bu nedenle nicelik olarak farklı boyutlardaki her toplum bu değerleri anlamak için "öteki" kavramı oluşturur. "Öteki" ise kendi bünyesine dâhil olmayan herkes ve bu "herkes" in oluşturduğu nicelik olarak yine önemsiz olan her türlü toplumdur. Bu hususta Canbay Tatar, Batıdan hareketle toplumların kendi zihin haritalarını oluştururken daima kendini öteki karşısında konumlandırmakta olduğunu ifade etmektedir (2012: 92).

Toplumlar ve topluluklar kendi dışındakileri ötekileştirirken hem karşısında yer alan diğer birlikteliklere kimlikler biçmekte hem de kendisine oluşturduğu ayna görevli ötekiyle kendini anlamlandırmaktadır. Toplumların oluşturdukları "öteki" anlayışını yansıtan gruplara bakıldığında bu grupları ifade eden tanımlamaların çok da olumlu bir pencereye açılmadığı görülmektedir. Diğer bir deyişle "öteki" çoğunlukla olumsuzdur. Aynı şekilde kimi zaman toplumlar kendilerini tanımlamak üzere kurguladıkları aynalarda kendilerini de tanımlarlar. Bu tanımların da çoğu zaman olumlu olmakla birlikte kimi durumlarda toplumsal özeleştirme niteliği de barındırdığı görülmektedir. Assmann, her türden topluluğun hem başkaları hem de kendi bağlamında birtakım farkına varma ve bilinçlenme içeren süreçlerin kimlik oluşturma ile ilgili olduğunu ve *kendi-öteki* ekseninde de çoğulluk ifade ederek başka kimlikleri de içerdiğini belirtmektedir (2001: 135). Kimlik inşasında eğer merkezde yer alan kimlik, diğerlerini sürekli ötekileştirme eğilimi gösteriyorsa diğerlerinin yaklaşmasını bir nevi tehdit olarak algılamaktadır. Dolayısıyla bu tehdit ile nasıl baş edileceğinin yolları aranır. Bu yollar kimi zaman aşağılayıcı, hakir görücü mahiyette olabilmektedir. Aşağılayıcı bu tutum da kültürü oluşturan unsurların içerisinde yer bulabilmektedir. Buna ek olarak

Connolly, “Kimlik var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ‘öteki’liğe dönüştürür.” demektedir (1995: 93). Bu durumun birbirine bağlı iki hususun ortaya çıkmasında önemli olduğu görülmektedir. Öncelikle ötekine karşı olan tehdit algısı, ötekinin oluşmasını sağlarken, ötekinin varlığı da kendisinin ne olduğunun tanımlanmasına olanak tanımaktadır.

Kimliğin inşasında ortak değerlere ait kimi kavramlar, yine kültürü oluşturan diğer kurumların içerisinde yaşayabilmektedir. Atasözleri ve deyimler bu anlamda çok belirgin örnekler içermektedir. Kültüre ait bir unsur olan dil, içerisinde yine kültüre ait bir diğer unsur olan atasözleri ve deyimleri barındırmakta, atasözleri ve deyimler ise derin yapısında yine toplumun bakış açısını gösteren birtakım kavramları içermektedir. Burada kültür unsurlarının iç içe geçmişliğini ve aslında kültürü oluşturan malzemenin yine kendisi olduğunu görmek mümkündür.

Kültürün ne olduğu, nasıl olduğu ve diğer kültürlerin nasıl olduğu *biz merkezli* bakış açısıyla atasözü ve deyimlerde kendisini göstermektedir. Her toplum kendi dilinde yaşattığı atasözleri ve deyimlerde *biz* ve *öteki* olana dair görüşlerini kaydederek sürekli aktarmaktadır.

Bugüne değin ise atasözü ve deyimler üzerine çalışmalar bu sözlere işlevsel (Herzog 1936), yapısal (Dundes 1975) ya da sosyokültürel açıdan (Arewa ve Dundes 1964) yaklaşılarak gerçekleştirmiştir. Atasözleri ve deyimlerin kullanım alanlarının Türk kültüründe Köktürk Yazıtları’ndan itibaren tanıklandığını, Divanü Lügati’t-Türk’te sosyokültürel olarak ele alındığını günümüzde ise çeşitli açılardan incelendiğini görmek mümkündür.

Nesiller arası bir iletişim aracı olan atasözleri ve deyimler, bir toplumun geçmişten getirdiği bilgi, yaşayış tarzı ya da bir konu karşısındaki tavrını gösteren dil unsurlarıdır. Aksan, her ulusun kendi deneyimleri ve bilgeliği ile oluşturduğu atasözlerinin ve deyimlerin, bir dil birliğinin dünya görüşünü, yaşayış biçimini yansıttığı gibi o toplumun kültür tarihiyle de ilgili ipuçları verdiğini belirtmektedir (2007: 38). Bu husus kalıp sözler olarak ele alınabilecek olan atasözleri ve deyimlerin toplumsal kimlik inşasında önemli bir gösterge olarak dilde kullanıldığını da göstermektedir. Ong, sözlü kalıplarla düşünme ve anlatmanın bilince ve bilinçdışına derinden işlediğini belirterek sözlü kültürlerde toplumun ortak malı olan hazır kalıpların (atasözleri, deyimler, alkışlar, kargışlar, günlük kalıp sözler vb.) deneyimlerin zihinsel düzenlenişini ve düşüncenin tarzını belirlediğini ifade etmektedir (1999: 40). Dolayısıyla toplumların bireylerden oluşması ve bireylerin de düşünüş tarzının bu sözlerle belirlenmesi yine toplumsal kimlik inşası ve onun sınırlarının belirlenmesiyle ilişkilidir. Keza Lauhakangas da atasözlerinin belirli bir kültürün katılmış tutumlarını veya geleneksel düşünce biçimlerini sürdürmeleriyle birlikte günlük akıl yürütmenin çok işlevli ve esnek araçları olduğunu belirtmektedir (2007:

80). Seitel, atasözü, türkü, mit, masal gibi metinlerin metaforik anlatımın en basiti olduğunu belirterek bu türün açık ve direkt olarak bir sosyal amacı olduğunu belirtmektedir (1969: 159). Burada amaçlardan bir kısmının toplumun kimlik inşası, bir kısmının ise toplum içi kuralların genellenmesi olduğunu söylemek mümkündür. Lortkipanidze ve Talibova, atasözlerinin o dili konuşan halkın, tarihi, dini ve sosyal deneyimlerinin gerçek göstergelerinden biri olduğunu belirterek atasözü ve deyimlerin yaşam tarzı, örf, kendi ve diğer etnik toplumların özellikleri, klişeleşmiş toplumun ritüelleri açısından bir hazine olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte araştırmacılar, atasözleri ve deyimlerde etnik görüntülerin tasvirlerinin her zaman doğru ve kabul edilebilir olamayacağını ve genellenemeyeceğini belirtmektedir (2017: 31). Benzer şekilde Küçük (2004), çalışmasında atasözlerinde geçen halk ve topluluk isimlerini tespit etmiş ve olumlu-olumsuz bağlamında bu sözleri değerlendirmiştir.

Tüm bunlardan sonra atasözleri ve deyimlerin ilettikleri düşünce ya da bilgilerin birtakım etkiler bırakmakta olduğunu ya da bırakabilecek özellikte olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu sözler, ortaya çıktıkları döneme ait birtakım etkilerin izlerinin de bugüne taşınmasına olanak tanımaktadır. Burada iki sorudan bahsetmek mümkündür. İlki atasözü ve deymi söyleyenin düşünce dünyasındaki yansımayı anlatan “*neden söyledi?*” sorusu ve ikinci olarak atasözü ve deyim muhatabında “*ne etki bıraktı?*” sorusu. Bu iki soru derin yapıda ve söz edimleri kuramı bağlamında atasözlerini kullanan ya da yönelen kişide/muhatabta ne etki bıraktığını göstermesi bağlamında önem taşımaktadır.

Bu çalışmada toplum ve onu oluşturabilecek nitelikteki topluluklar atasözleri ve deyimler bakımından belirlenmiştir. Türkçede nicelik olarak farklılık olmaksızın herhangi bir toplumu ya da topluluğu ifade eden atasözleri ve deyimler taranmış ve çok sayıda söz tespit edilmiştir. Tespit edilen bu sözler ve onların genel olarak söz edimleri kuramı çerçevesinde değerlendirmesi aşağıda yapılmıştır. Değerlendirme yapılırken Austin’in söz edimleri kuramı (speech-act theory) temel alınmış ve bu kuram neticesinde oluşan algı biz-öteki kimliği bağlamında yorumlanmıştır. Buna ek olarak her toplum adıyla ilgili olarak atasözleri ve deyimlerdeki kelimeye dair duygu değeri (connotation) belirtilmiştir.

3. Söz Edimleri Kuramı Açısından Toplum-Topluluk Adı Geçen Atasözü ve Deyimler

Türkçe atasözleri ve deyimlerde geçen ve nicelik olarak fark etmeksizin etnik bir toplumu ya da topluluğu ifade eden kelimeler, Aksoy (1988) ve Albayrak (2009) tarafından hazırlanan çalışmalar taranarak tespit edilmiştir. Bu atasözleri ve deyimler ve bunların söz edimleri kuramı

çerçevesinde durumu, biz-öteki kimliği bağlamındaki konumu ile duygu değerleri şu şekilde gösterilebilir:

Acem:

Acem pehpehe, Türk pohpoha gelir. / Say-ı Arap, tab-ı Acem, akl-ı Rum (işe yaramaz)

Araplar kendileri dışındaki yabancıları anlatmak için, Osmanlılar ise Farslıları nitellemek için Acem kelimesini kullanmıştır. Arapçada dil bilmeyen¹ anlamına gelen Acem, İran'da bir aşağılama ifadesi olarak algılanmaktadır (Dinamo, 1976: 204). Genel olarak bugünkü İran coğrafyasından daha büyük bir coğrafyayı ve orada yaşayanları anlatan bugün ise atasözlerinde yer alan ve İran halkını anlatan Acem kelimesi, bulunduğu atasözlerinde toplum ifade eden diğer kelimelerle birlikte kullanılmaktadır. Tespit edilen iki sözün her ikisinde de Acem'in diğer toplumlarla kıyaslı biçimde verilmesi *öteki* olarak kabul edildiğini ve bu *ötekinin bizden farkını göstermektedir.*

Bu sözlerin Türk kültürüne ait atasözleri olması ilk sözde Acem'in nitelendiğini, Türk'ün ise eleştirildiğini gösterir. Sözün sahibi Türk kimliği ile *biz* olduğuna göre buradaki Türk'e olan eleştiri bir *özeleştir*i niteliği taşımaktadır. Burada kendisini eleştirirken *bizi* ifade eden Türk'ün *övülmekten* (pohpoh) hoşlandığı belirtilerek aslında *etkisöz edimi* gerçekleştirildiği ve kendi sınırlarının çizildiği görülmektedir. Burada bir nevi *biz böyleyiz* iletisi bulunmaktadır. Aynı sözde Acem ise *beğenilmekten* (pehpeh) hoşlanan bir *öteki* olarak nitelendirilmekte ve sözün muhatabında bir genelleme ile "Acemler beğenilmekten hoşlanır." düşünce değişikliğinin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

İkinci sözde ise *biz* kimliği dışındaki Arap, Acem ve Rum farklı açılardan karşılaştırılarak hem *öteki* hem de *ötekini oluşturan parçalar* tanımlanmış ve bu sözün muhatabının zihninde edimsöz edimi gerçekleştirilmiştir. Bu edimsöz edimi Arapların çalışma konusunda zayıflığını, Acemlerin huy bakımından sorunlu olduğunu, Rumların ise aklının işe yaramadığını muhatabın aklında değiştirme maksadı taşımış ve kendi düşüncesindeki *ötekinin kimliğinin sınırlarını göstermiştir.* Bu anlamda etkisöz edimi gerçekleşmesinin de yolu açılmıştır.

Bunlara ek olarak Acem kelimesinin geçtiği ifadelerin olumsuz bir algıya yönelik olduğu ve duygu değeri bakımından da olumsuz bir konumda olduğu görülmektedir.

Arap:

Arap gibi olmak / Arap uyandı (veya Arabın gözü açıldı) / Bir Arap için Arabistan batmaz. / Ne Şam'ın şekeri, ne Arap'ın yüzü. / Say-ı Arap, tab-ı

¹ bk. Tarih ve Toplum: Aylık Ansiklopedik Dergi, Sayı 97-108, (1992) İletişim Yayınları, s. 242.

Acem, akl-ı Rum (işe yaramaz) / Tahtadan maşa, Arap'tan (Yahudi'den) paşa olmaz / Arap saçına dönmek (iş, işler)

Türklerin tarih boyunca münasebet içerisinde bulunduğu toplumlardan biri de Araplardır. Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önceki dönemde başlayan ilişkiler, İslâmiyet ile birlikte daha da artmıştır. Türkiye Türkçesi atasözleri ve deyimler içerisinde tespit edilen ifadeler bakıldığında duygu değeri bağlamında olumsuz yargıların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Edimsöz edimi bakımından olumsuz yargılar taşıyan ifadeler *biz* bakış açısının *ötekini* ifadesinde muhatabın duygu ve düşüncelerinde yine olumsuz anlamda *etkisöz edimi* gerçekleştirme amacı taşımaktadır. Öyle ki burada söylenen sözler ile muhatap *etkile(n)mek* istenmektedir. Etkile(n)mek bağlamı etkisöz edimleri içerisinde de ele alınabilir. *Ne Şam'ın şekeri ne Arap'ın yüzü, Arap saçına dönmek* gibi ifadeler *istememe, karmaşık olma* gibi fiil ya da durumları ifade etmektedir. Dolayısıyla sözün sahibi olan *biz*, Arap'ı *istenmeyen* olarak ifade edip onu *öteki* olarak tanımlamaktadır.

Arnavut:

Arnavut'a sormuşlar: "Cehenneme (cennete) gider misin?" (diye), "Aylık kaç?" demiş. / Bir işi anlama(z)dan atılıp Arnavut barutu gibi parlama.

Özellikle Osmanlı Devleti içerisinde olmak üzere Arnavutlar, Türklerle birlikte yaşamış bir toplumdur. Bu toplumla ilgili iki adet söz tespit edilmiştir. Bu sözlerin ilkinde aktarılmak istenen ileti doğrudan söz aktarımı ile verilmiştir. "Açıklamak, ifade etmek" bağlamında ele alınabildiğinden burada bir edimsöz ediminin gerçekleştiği görülmektedir. Atasözünde sanki kurgusal bir bağlam var gibi hareket edilmiştir. Burada gerçekleşen edimsöz edimi, etkisöz ediminin gerçekleştirilmesine bir ortam sağlamaktadır. Bu anlamda yorum bu sözün muhatabındadır. Ancak buna rağmen sözün olumlu bir duygu değerine sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

İkinci söz ise deyim formunda bulunmaktadır. Bu sözde yargısız infaz yapmak, çok düşünmeden karar vermek bir benzetme ilgisıyla *Arnavut barutu* ifadesinde aktarılmıştır. Bu sözde nötr/yansız bir duygu değeri bulunmaktadır.

Çerkez:

Çerkez'in kızı, Türk'ün gelini olsam.

Çerkez topluluğu ile ilgili bir söz tespit edilebilmiştir. Bu sözde de olumlu bir duygu değerinin varlığı görülmektedir. Edimsöz edimi bakımından ele alındığında Çerkez kızlarının güzellik bakımından tanınır olması ve Türklerin gelinlerine değer vermesi hususunun istenen bir

kavram olarak -sA istek kipliği² ile aktarılması, atasözünün muhatabının düşüncesinde birtakım olumlu izlenimler bırakılmasına neden olacaktır. Bu durum *istemek* bağlamında edimsöz ediminin gerçekleştiğini göstermektedir.

Çingene:

Şahın da Çingene'ye (dervişe) işi düşer. / Çingene çergesinde musandıra ne arar. / Asiyabın bendi nedir, çarkı ne; sehavetsiz ağniyanın Çingene'den farkı ne? (Susuz olan değirmenin bendi nedir' çarkı nedir; pinti olan zenginlerin Çingene'den farkı nedir ?) / Ayı Çingene'yi tanır. / Çam odununun özü mü olur, Çingene'nin sözü mü olur? / Çin çin diyeceğine, Çingene desene. / Çingen, Çingene çatmayınca (çatmadıkça), kasnak boğaza (boyuna) geçmez. / Çingen eşeği önde gider. / Çingen göçünce bayımaz. / Çingen kızı hanım olmaz, dilenmezse karnı doymaz. / Çingen şaşırınca, karısına hala der. / Çingene bir olsa, şekerle beslenir. / Çingene çadırında (evinde) musandıra ne arar? / Çingene Çingene'den köy kıskanır. / Çingene çoğaldıkça, çeribaşı övünür (sevinir). / Çingene düğünü davulsuz, Kürt düğünü zurnasız olmaz. (Çingene düğünü, hoyrat derneği davulsuz olmaz.) / Çingene ele kızmış, kendi çocuğunun ağzını yırtmış. / Çingene evinde kaymak aranmaz (bulunmaz, olmaz). / Çingene kızı çoban (hatun) olmaz, dilenmezse karnı doymaz. / Çingene kızından gelin olmaz. / Çingene "Oğlumun hastalığına yanmam; huyunu değiştirir, ona yanarım" demiş. / Çingene'de kapaklı sahan olmaz. / Çingene'nin ekmeği, rüyasına girer. / Çingene'ye mansıp değse, evvela atasını asar. / Çingene'den çoban olmaz, Yahudi'den pehlivan. / Çingene'ye beylik (mansıp) vermişler, önce babasını kesmiş (asmış). / Çingene'ye şehir içi zindan gelir. / Çingene'yle s...işen, ayağının altına koyduğu kiremit eriyene kadar gusletmeli. / Çingene'ylen ahbap olma, mükafatın kalburdur. / Davul zurnasız Çingene düğünü olmaz. / Es kara yel es, meğer fakir Çingene'nin canını alasın. / Fesat ocağı, Çingene bucağı. / Garip Çingene'nin nesine gerek gümüşlü zurna. / Gönüllü Çingene'nin torbası boş gider. / Gül dalından odun, Çingene'den (beslemeden) kadın olmaz. / Her Çingene kendi beygirini över. / Her gün bayram olsa, Çingene bazlama yer. / Kart Çingene'den demirci olmaz. / Kırk yıllık Çingene'ye maşa yapmayı öğretme. / Köpeklerin dalaşması, Çingene'ye yarar. / Mart ayların Çingene'si imiş (Çingene'sidir) / Sen bir garip Çingene'sin, nene gerek gümüş zurna. / Söğüt odunu odun olmaz, Çingene kızı kadın olmaz. / Suçluyu kafire (Çingene'ye) astırırlar. / Çingene ciğer pişirir, yemeden karnın(ı) şişirir. / Herkes sakız çiğner ama (çıtlatamaz), Kürt (Çingene) kızı tadını çıkarır. / Alma Çingene'den hamuru, laf eder samuru samuru. / Çingen çalar, Kürt oynar. / Ardicın közü, Çingene'nin sözü. / Çingene çergesi. / Çingene çorbasi. / Çingene düğünü. / Çingene kavgası. / Çingene maşası. / Çingene pembesi. (sarısı)

² Bk. (Palmer, 2001; Aslan Demir, 2008; S. Hirik, 2014).

Türkçe Sözlük'te (TDK GTS) "Hindistan'dan çıktıkları söylenen, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan bir topluluk, Çingen, Kıpti, Roman" şeklinde tanımlanan Çingenelerin Hindistan'ın Pencap-Sind nehri havzası, Pakistan ve Afganistan'dan İran ve Anadolu üzerinden dünyaya yayılmış bir Hint-Avrupa halkı olduğu söylenmektedir (Öztürk, 2005: 280-281).

Atasözleri ve deyimler incelendiğinde topluluk adları bakımından Çingeneleri ifade eden sözlerin diğer toplum ve topluluk adlarından sayıca fazla oldukları görülmektedir. Bununla birlikte tespit edilen bu sözlerde geçen Çingene kelimesinin neredeyse tamamına yakınının olumsuz bir duygu değerine sahip olduğu dikkat çekicidir. Yukarıda verilen sözlerden *Çingene'ye beylik (mansıp) vermişler, önce babasını kesmiş (asmış)*. gibi bir atasözüne bakıldığında *edimsöz edimi* bağlamında genelleyici bir tavırla dolaylı bir söylemle Çingene topluluğunun *zararlı* olduğu düşüncesi aktarılmaktadır. Buradan harekete bu sözün *etkisöz edimi* gerçekleştirilmesi beklenmekte ve sözü söyleyen kişinin muhatabında *Çingene'ye* dair olumsuz bir duygu geliştirmesi ve onlara ihtiyatlı yaklaşması gerektiği iletilmesi sunulmaktadır. "Dinleyicinin bir şeyi düşünmesini sağlamak" bakımından ele alındığında Çingene ile ilgili olarak burada etkisöz ediminin gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır. Elbette bunlarla birlikte Çingene kelimesi Çingene olmamasına karşın hayırsız, zararlı ya da kötü insanları tarif etmek için de kullanılmaktadır. Bu husus kelimenin yaygın kullanımına da neden olmaktadır.

Deyimler bağlamında Çingene kelimesine bakıldığında ise duygu değerinin nötr ya da olumsuz olduğu görülmektedir. *Çingene pembesi, Çingene düğünü* gibi ifadeler daha çok *belirgin, dikkat çekici* anlam alanında ele alınırken *Çingene kavgası, Çingene çergesi* gibi ifadeler ise *karmaşık* anlam alanına aittir. Bu ifadelerden sonra söz edimleri bağlamında Çingene ifadesinin çoğunlukta olumsuz duygu değeriyle birlikte geçtiği sözlerin *edimsöz edimi* gerçekleştiren konumda olduğu, *etkisöz edimi* gerçekleştirme ihtimalinin de zaman içerisinde ön yargı oluşturması bakımından mümkün olduğu söylenebilir.

Ermeni:

Ermeni'de irfan, Yahudi'de pehlivan bulunmaz (olmaz). / Ermeni'den dönme, sonradan görme. / İt derisinden post, Ermeni'yle Rum'dan dost olmaz. [İt derisinden post olmaz; Rum, Ermeni'ye dost olmaz.]

Ermeniler tarih boyunca Türklerin yaşadığı topraklarda ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamış ve yaşamakta olan toplumdur. Ermeni kelimesinin geçtiği atasözlerine bakıldığında olumsuz duygu değerinin olduğunu görmek mümkündür. Bununla birlikte tespit edilen atasözlerinin genelleyici yargılarla *edimsöz edimi* gerçekleştirip *etkisöz edimi* gerçekleştirme maksadı taşıdığını görmek mümkündür. Bu sözleri üreten ve ileten kültür olan *biz*, Ermeni'yi *öteki* olarak görmekte ve bu sözlerin taşıdığı yargıların bu sözlerin muhatabının da zihninde yer almasını etkisöz

edimi gerçekleşmesini istemektedir. Keza bu husus *biz* kimliğini belirginleştirici *öteki* kimliğini ise betimleyici bir mahiyettedir.

Hint:

Diş bezirgânı, Hint bezirgânını yenmiş.

Coğrafya bakımından uzak olduğundan olsa gerek Türk atasözleri ve deyimleri arasında Hint kelimesi bir yerde tespit edilebilmiştir. Tespit edilen bu atasözünde diş ile yeme-içme konusunda tutumlu olanın mal mülk sahibi olabileceği ifade edilmiştir. Burada Hint bezirgânı olumlu bir duygu değerinde kullanılmıştır. Çünkü Hint bezirgânlarının tutumlulukları yaygın bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla bu sözde bir davranış değiştirme gücü vardır ve edimsöz edimi ortaya çıkmıştır.

Kürt:

Ayrılanı övmeyen Kürt (Türk, Yörük) olmaz. / Biti yanına, Kürt'ü (Yörük'ü) kapına yavutma. / Böğürtlen büyümüş, bağ oldum sanmış, Kürt (Türk) ata binmiş ağa (bey) oldum sanmış. / Her kadın sakız çiğner ama, Kürt kızı gibi şaklatamaz. [Herkes sakız çiğner ama, Kürt kızı tadını getirir (çıkarır)] / İş bilmeyen adam, hoşttan anlamayan Kürt itine benzer. / Karga sakırdamış, bülbülüm sanmış; Kürt ata binmiş, beyim sanmış / Kürt alamayacağını bağışlar / Kürt getirdiğini yemez. / Kürt (Türk) ne bilir bayramı, hörp hörp (lık lık) içer ayrılanı. / Kürt, vereni sever. /Kürt'e "inge" demişler, burnu büyümüş. / Kürt'e (Türke, Yörük'e) bir verme, iki ister; akçe verme, çıkı ister. / Kürt'ten (Yörük'ten, Türk'ten, Laz'dan, Abdal'dan) (olsa) evliya, (sakın) koyma avluya. / Kürt'ün (Arap'ın, Yörük'ün, abdalın) yağı çok olunca hem yer, hem yüzüne sürer. / Kürt'ün kocayanına kuzu güttürürler, Türk'ün kocayanına çocuk avuttururlar. / Acemi nalbant, Kürt eşeğinde dener kendini. / Çingene düğünü davulsuz, Kürt düğünü zurnasız olmaz. / Kürt'ün son akli benim olaydı. / Kürt'ün taşı ödünçtür. /Türk o...unca, Kürt'ün abdesti bozulur. / Alavere, dalavere, Kürt Mehmet nöbete. / Tat'ın gelişi, Kürt'ün görüşü. / Çingen çalar, Kürt oynar. / Ağaçtan maşa, abdalın (Kürt'ten) paşa olmaz.

Türkiye, Irak, İran, Suriye ve Ermenistan'da yaşayan ve İranî bir dil konuşan halk (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 543) olarak tanımlanan Kürtler, tarihte Türkler ile sürekli yakın coğrafyada ilişki içerisinde ve iç içe yaşamışlardır. Dolayısıyla tespit edilen atasözlerinin büyük bir bölümünde Kürt adı geçmektedir. Kürt kelimesi duygu değeri bağlamında ele alındığında büyük bir çoğunluğunun olumsuz yanda olduğu görülmektedir. Bununla birlikte söz edimleri kuramı bağlamında tespit edilen sözlerde düzsözler, edimsöz edimlerinin gerçekleşmesini sağlamış, etkisöz edimlerinin gerçekleşmesi için ise bir ortam hazırlamıştır. Bu sözleri söyleyen ve üreten kimlik aynı zamanda kendi düşüncesini aktarma imkânı bulmuş ve muhatabın düşüncesinin değişmesinin yolunu açmıştır. "Dinleyicinin bir şey düşünmesini sağlamak." bakımından etkisöz edimi

gerçekleşebilecek durumdadır. Dolayısıyla etkisöz ediminin gerçekleşmesi büyük bir olasılık dâhilinde ele alınabilir.

Bazı sözlerde Kürt ifadesinin yerine geçebilecek diğer toplum adları da bulunmaktadır. Bu da sözü üreten *biz* kimliğinin diğer *kimlikleri* hatta yer yer kendi adını Kürt kelimesiyle değiştirebiliyor olması, düşüncenin genel geçer konumda kaldığını, dolayısıyla düzsöz edimlerinin yalnızca edimsöz edimine dönüşebildiğini, Kürt yerine diğer toplum adlarının ikame edildiği sözler bağlamında göstermektedir.

Laz:

Laz, akli az. [Laz akli, kaz akli.] / Hayvanın ahmağı kaz, insanın ahmağı Laz. / Olsa Laz'dan evliya, sakın uğratma avluva.

Gürcistan'da Acaristan özerk bölgesinin ve Türkiye'de Artvin, Rize illerinde beş ilçenin yerli halkı (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 550) olarak tanımlanan Lazlar, bugün Anadolu coğrafyasında özellikle yine Doğu Karadeniz bölgesi olmak üzere farklı bölgelerde yaşamaktadır. Atasözleri arasında Laz ismi içeren birkaç örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerin tamamında olumsuz bir duygu değeri bulunmaktadır. Sözlere bakıldığında düzsöz aşamasının bir ötesine geçildiği ve edimsöz ediminin gerçekleşebildiği ve etkisöz ediminin de düşünsel anlamda bir ön yargı yaratma bağlamında gerçekleşme ihtimalinin bulunduğu görülmektedir. Çünkü sözlerde “öğüt vermek” bakımından edimsöz edimi, “ikna etmek” bakımından etkisöz edimi gerçekleşebilmektedir.

Osmanlı:

Kış gününün hoşluğu olmaz, Osmanlının dostluğu olmaz. / Köylü birbirine düşmezse (köyde dövüş olmazsa), Osmanlı mihla yiyemez. / Osmanlı ekmeği yiyip düşmana dua olmaz. / Osmanlı'yı at yıkar, Türk'ü inat.

Türkiye Türkçesi atasözleri içerisinde tespit edilen Osmanlı kelimesi yine bir toplum ifadesi olarak kullanılmıştır. Kelimelere duygu değeri bağlamında bakıldığında bir kısmının olumlu bir kısmının ise olumsuz duygu değeri içerdiği görülmektedir. Bu durumda sözlerin bir bölümünde *biz* kimliğine bir özeleştirme varken bir bölümünde ise *biz* kimliğinin övgüsü söz konusudur. Eğer özeleştirme içeren bu sözlerin çıkış noktasının Osmanlı içerisinde yaşayan diğer topluluklar olduğunu düşünmek gerekirse bu kez özeleştirmeden değil, karşı eleştirmeden bahsetmek gerekecektir. Dolayısıyla *biz* değil, *ötekileştirilmiş* bir bakış açısı görülebilir. Özellikle *Osmanlı'yı at yıkar, Türk'ü inat* sözünde *Türk* toplumunun daha ayrı bir konumu olduğu oldukça belirgindir.

Söz edimleri kuramı bağlamında yukarıdaki sözlere genelleyici olarak bakıldığında “*Kış gününün hoşluğu olmaz, Osmanlının dostluğu olmaz. / Köylü birbirine düşmezse (köyde dövüş olmazsa), Osmanlı mihla yiyemez.*” gibi sözlerin kesin bir yargısı bulunmaktadır. Bu yargı, edimsöz

ediminin sözü duyanda gerçekleşmesini sağlar. Bununla birlikte bu sözün muhatabı sözün edimsöz edimiyle birlikte duygu/düşünce değişikliği yaşayabileceği için etkisöz ediminin de gerçekleşme ihtimali artmaktadır. Dolayısıyla atasözlerinin herhangi bir konuşmada ya da yazıda düşünceyi destekleyici dil ögesi olarak kullanılması etkisöz ediminin gerçekleşmesinin de yolunu açabilmektedir.

Rus / Kazak:

On sekiz Kazak (Rus), bir Abdurrezzak.

Albayrak'ta tespit edilen söz ile ilgili olarak "Güçlü ve sayıca çok olan insanlara karşı bir kişi tek başına bir şey yapamaz." şeklinde bir açıklama yapılmıştır (2009: 736). Dolayısıyla buradan hareketle Kazak ya da Rus kelimesiyle ilgili bir duygu değerinden bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte "bildirmek, duyurmak, öngörmek" bakımından ifade taşınması *edimsöz edimi* bakımından bu atasözünün ele alınabileceğini göstermektedir.

Rum:

Yahudi'nin yemeğini ye, evinde yatma; Rum'un evinde yat, yemeğini yeme. / İt derisinden post, Ermeni'yle Rum'dan dost olmaz.

Türkçe Sözlük'te (TDK GTS) *Müslüman ülkelerde oturan Yunan asıllı kimse* olarak tarif edilen Rumlar, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyet içerisinde de yaşamış ve yaşamaktadırlar. Tespit edilen iki sözde geçen Rum kelimelerine bakıldığında duygu değeri bakımından ikinci sözde kesin bir olumsuzluk, ikincisinde ise güven bağlamında olumlu, yemek bağlamında ise olumsuz bir yargı içerdiği görülmektedir.

Söz edimleri kuramı bakımından ele alındığında sözün edimsöz edimi, etkisöz bakımından da belirgin yargıları nedeniyle etkisöz edimi gerçekleştirilecek nitelikte olduğu görülmektedir. Edimsöz edimi de "bildirmek, duyurmak, açıklamak, ifade etmek" düzleminde gerçekleşmektedir. Sözün "dinleyicinin bir şeyi düşünmesini sağlamak, dikkat çekmek" düzlemi ise etkisöz ediminin gerçekleşebilir olduğunu göstermektedir.

Tatar:

Tatar (paraya) babasını satar.

Bir Türk soyundan olan bir halkı tarif eden Tatar kelimesi tek bir sözde tespit edilmiştir. Bu sözün duygu değeri olumsuzdur. Söz edimleri kuramı açısından sözün düzsöz edimi boyutunu geçip edimsöz edimi gerçekleştirdiği görülmektedir. Sözdeki belirgin olumsuz yargı, muhatabın düşüncesini etkileyebilecek dolayısıyla etkisöz edimi gerçekleştirebilecek niteliktedir. Çünkü bu sözü "etkilemek" bağlamında ele almak mümkündür.

Türk:

Türk aşı ödünç, düğün aşı borç. / Türk ata binince (kendini) bey oldum sanır. / Türk danışment olur amma, adam olamaz. / Türk gözünden ısınır. / Çerkez'in kızı, Türk'ün gelini olsam. / Türk, tosun doğdu anadan; öğüt aldı eşek ile danadan. / Türk işi ödünçtür. / Türk iti şehirde Farisice ürür. / Türk ne bilir bayramı, lık lık içer ayrı. / Türk pöhpöhten, şehirli pehpehten hoşlanır. / Türk'e beylik vermişler, iptida babasını asmış. / Türk olana şehir içi zindan olur. / Türk'e bir selam ver, yiyeceğini düşünme. / Türk'e borçlu olma, ya düğünde ister ya bayramda. / Türk'e şahadet en büyük mertebedir. / Don kürktür, er Türk'tür. / Türk o...unca, Kürt'ün abdesti bozulur. / Acem pehpehe, Türk pohpoha gelir. / İlbaharda ottan, harmanda Türk'ten, zemheride kurttan, yaylada Yörük'ten sakın. / Kapını Türk'e, sırtını (yakarı) kürke alıştırma. / Türk'te kaparoz, gavurda aforoz. / Türk'ün (abdahn) karnı doyunca, gözü kapıda (ayakkabılıkta) olur. / Türk'ün ağızı nereye ise sefer oraya. / Türk'ün aklı, gözünde saklı. / Türkün aklı sonradan başına gelir. / Türkün bildiğini, tilki bilmez. / Böğürtlen dallanmış, bağ oldum sanmış; Türk ata binmiş, ağa [bey] oldum sanmış. / Türkün eşeğini kurt yemez. / Türk'ün gözü alda olur. / Türk'ün ilk hücumundan korkulur. / Türkün kalbi hazinedir. / Palasız Türk, kanatsız kuş. / Türk karır, kılıcı karımaz. / Ayrıanı övmeyen Kürt (Türk, Yörük) olmaz. / Tatsız Türk, başsız börk olmaz. / Kürt'ün kocayanına kuzu güttürürler, Türk'ün kocayanına çocuk avuttururlar.

Türkçede Türk adının geçtiği oldukça fazla atasözü bulunmaktadır. Bu sözleri anlam bakımından iki sınıfta ele almak mümkündür. Sözlerin bir bölümü duygu değeri bakımından olumsuz; bir bölümü ise olumlu değer taşımaktadır.

Türk kelimesinin geçtiği bu atasözlerine bakıldığında sözün sahibi toplumun *biz* algısına bir ayna tuttuğu ve kendisini hem yerme hem de övme yönünde ifadelerin bu sözlerde yer aldığı görülmektedir. *Çerkez'in kızı, Türk'ün gelini olsam. / Türk'e bir selam ver, yiyeceğini düşünme./Türk'e şahadet en büyük mertebedir./Don kürktür, er Türk'tür.* gibi sözlerde toplumun kendisini olumlu yönleriyle resmetme eğilimi görülmektedir. Bu da bu tür sözlerde geçen Türk kelimesinin olumlu bir duygu değeri taşımaya neden olmaktadır. Bununla birlikte duygu değeri olumlu olan Türk ifadesinin geçtiği sözler söz edimi kuramı bağlamında edimsöz edimi gerçekleştirebilmektedir. Keza bu sözler toplumun kendisi tarafından oluşturulmuş olmalıdır. Ancak bu sözlerin etkisöz edimi gerçekleştirme ihtimali daha düşüktür. Çünkü sözü üreten toplumun kendisini övme eğilimi daha taraflı bir yön içerdiğinden sözün muhatabı bu taraflılık neticesinde duygu ve düşünce değiştirme hareketi gerçekleştiremeyebilir. Bu da etkisöz ediminin gerçekleşmesine mani olacaktır. Buna ek olarak bu sözler içerisinde yer alan ve olumsuz bir duygu değeriyle birlikte olumsuz yargı içeren sözler, söz edimi bakımından özeleştirici özelliği göstermektedir. Bu nedenle bu sözler muhatapta daha nesnel bakış açısı ile üretildiği

izlenimi uyandıracığından edimsöz ile birlikte etkisöz ediminin gerçekleşmesi daha kuvvetli bir ihtimale dayanmaktadır.

Sözlerin geneline bakıldığında sözü söyleyen toplum hem bir *biz*, hem de bir *öteki* kimliğinin söz edimsel bağlamda ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Türkmen:

Toprağın düzü, Türkmen'in kızı. / Türkmen işler, Tat yer; eşek işler, at yer. / Türkmen'e hısımlı olan, develiğini gen yaptırısın. / Türkmen'e "Arı alır mısın?" demişler, "Paramla vızıltıyı nideyim?" demiş. / Türkmen'e "İnsaf yok mu?" demişler?; "Varak, görek de alak" demiş.

Türk boylarından biri olan Türkmenler, Türkiye Türkçesi atasözleri içerisinde adı geçen topluluklardan biridir. Tespit edilen sözlere bakıldığında olumsuz duygu değeri taşıyan genel bir durum görülmektedir. Yalnızca "*Toprağın düzü, Türkmen'in kızı.*" ifadesinde olumlu duygu değeri görülmektedir. Söz edimleri kuramı açısından sözlerde vurgulanan ve metaforlu olarak aktarılan olumsuz nitelikler, edimsöz edimini doğrudan aktarım yoluyla gerçekleştirmektedir. Bu sözlerdeki keskinlik ve doğrudan söz aktarımı etkisöz ediminin gerçekleşmesini daha olanaklı hâle getirmektedir.

Yahudi:

Tahtadan maşa, Arap'tan (Yahudi'den) paşa olmaz. / Yahudi'nin yemeğini ye, evinde yatma; Rum'un evinde yat, yemeğini yeme. / Ermeni'de irfan, Yahudi'de pehlivan bunmaz (olmaz). / Yahudi ekmeği yiyen Yahudi taraftarı olur. / Yahudi'yi öldürmektense korkutmak yeğdir.

Türkçe Sözlük'te (TDK GTS) Hz. Musa'nın dinine bağlı olan kimse, Musevi, semitik olarak tanımlanan Yahudi, birkaç sözde tespit edilmiştir. Bu sözlerde yer alan tüm kullanımlar olumsuz duygu değerine sahiptir. Yahudi'yi öteki olarak tanımlayan ifadelerde hem *öteki* dolaylı olarak da *biz* kimliği ifade edilmektedir. Söz edimleri bakımından "emretmek, önermek, öğüt vermek" bağlamı taşıyan sözlerde edimsöz edimi gerçekleşmekte, etkisöz ediminin de gerçekleşmesinin önü açılmaktadır. Etkisöz ediminin gerçekleşmesi de kimlik inşasını doğal bir sonuç olarak ortaya koymaktadır.

Yörük:

Bağına erik, evine Yörük koyma./Kürt'ten (Yörük'ten, Türk'ten, Laz'dan, Abdal'dan) (olsa) evliya, (sakın) koyma avluya. / İlkbaharda ottan, harmanda Türk'ten, zemheride kurttan, yaylada Yörük'ten sakın. / Bahçene erik, evine yörük./Deli dalhıy, Yörük allıyı sever./Her vakit Yörük bostan kenarına konmaz./Yörük'ün (Arap'ın, Kürt'ün, abdalın) yağı çok onca hem yer, hem yüzüne sürer./Kız alırsan Söğüt'ten, at alırsan Yörük'ten al./Böğürtlen büyümüş, bağ oldum sanmış; Kürt (Yörük) ata binmiş, bey

oldum sanmış./Yörük göçü gide düzelir./Yörük ne bilir bayramı lık lık (lak lak) içer ayrıları./Ayrılarını övmeyen Yörük (Türk, Kürt) olmaz. /Biti yanına, Kürt'ü (Yörük'ü) kapına yavutma./Yörük tazıyı, tilki sevmez./Yörük'e (Türke, Kürt'e) bir verme, iki ister; akçe verme, çıkı ister./Yörük yörügün keçe gayretin güder./Yörük'e: "Çarık üstüne mesh etmek olur mu?" diye sormuşlar "Ben ettim, oldu" demiş./Dağdan inme (inen) Yörük, ne ekin (erik) bilir ne koruk.

Yörükler Anadolu'da yaşayan göçebe-çoban ya da yarı göçebe Türkmen topluluklardır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 918). Yörükler bugün de Anadolu'da yaşamaktadır. Dolayısıyla Yörük adı atasözlerinde oldukça fazla kullanılmıştır. Sözlerin büyük bir bölümünün duygu değeri bakımından olumsuz özellik gösterdiği görülmektedir. Söz edimleri kuramı bakımından ele alındığında sözlerde çok belirgin bir ötekileştirme olduğundan edimsöz ediminin gerçekleşmiş olduğu "önermek, açıklamak, emretmek" eksenindeki sözlerden anlaşılmalıdır. Aynı sözlerde etkisöz ediminin gerçekleşme ihtimalinin güçlendirildiği görülmektedir.

Sonuç

Dil yadigârlarının bir bölümü toplumun geçmişteki yaşantısını, hayata bakışını, geleneklerini, göreneklerini hafıza gibi saklayarak geleceğe aktarmaktadır. Nesillerin birbirleriyle iletişim vasıtası olan atasözleri ve deyimler de bir toplumun artzamanlı olarak dünyayı algılama biçimini gösteren ve hafıza görevi olan bu dil yadigârlarından biridir. Tespit edilen toplum adlarına bakıldığında ya aynı coğrafyada yaşadıkları ya da yakın coğrafyada oldukları için Türklerin iletişim hâlinde olduğu toplum/topluluk adlarının bu sözlerde geçtiği görülmektedir.

Dünya üzerindeki birçok toplum ve topluluk kendisini anlamlandırmak ve diğerlerini konumlandırmak üzere dillerinde yaşattıkları kimi kalıp ifadelerde toplum ve topluluk ifade eden kelimeleri kullanırlar. Aynı şekilde Türkçe atasözleri ve deyimler temelinde biz ve öteki bağlamı ele alındığında atasözlerini üretenlerin "Türk" toplumu olması, sözlerde bahsedilen toplumların ya kendi içerisinde yer alan birtakım toplumlar ve topluluklar olmasını ya da kendi dışında kalan toplumları "öteki" yapmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Dolayısıyla biz ve öteki kavramını ifade ederken ortaya amaçlı bazı söylemler çıkmaktadır. Bu amaçların bir bölümünü duygu değeri bakımından gözlemlemek mümkündür. Türkiye Türkçesi atasözleri ve deyimleri içerisinde yer alan diğer toplum adlarının çoğunluğunun olumsuz duygu değerini taşıdıkları görülmektedir. Burada bu sözlerin doğal olarak *biz* tarafından üretilmiş olması *ötekini* olumsuz bir duruma getirmektedir.

Toplumlar ve topluluklar kendilerini ve ötekini istemli ya da istemsiz inşa sırasında bu atasözleri ve deyimler gibi sözleri araç olarak kullanmaktadır. Bu araçların nasıl kullanıldığı, etkisinin ne olduğu ancak söz edimleriyle anlaşılır olabilmektedir. Söz edimleri kuramına göre

“söylemek yapmaktır.” düşüncesinden hareketle atasözlerinin ve deyimlerin üretimiyle birlikte her icrasında bahsedilen kimlik inşalarına katkı sağlanmaktadır. Bilindiği gibi Austin, “Etkisöz edimi ya bir etkisöz hedefinin (inandırmak, ikna etmek) gerçekleşmesi ya da edimsözün devamı olan bir etkisöz ediminin yaratılması olabilir.” demektedir (2009: 136). Buradan hareketle atasözleri ve deyimlerin edimsöz boyutunda dahi etkisöz edimi yaratabileceği buradan da çeşitli algıları harekete geçirebileceği düşünülebilir. Bir diğer ifadeyle genel bir tecrübeyi ya da bireysel bir görüşü yansıtan atasözü ve deyim, söylendiği andan itibaren muhatabın düşünce-duygu dünyasında farklı algıları harekete geçirebilir. Bu husus kimi zaman edimsöz edimi kimi zaman ise etkisöz edimi gerçekleştirebilir. Burada atasözünün ya da deyim kullanıldığı bağlam hangi edimin gerçekleşeceğini belirler. Muhatabın duygu ve düşüncesinde değişiklik yaratan her bir atasözü de söz edimleri vasıtasıyla kimlik inşasına katkı sağlamaya devam eder. Kimisi bu inşayı yeniden oluşturur, kimisi geleceğe aktarır kimisi ise onarma işlevi görür. Bu bağlamda atasözleri ve deyimlerin birçoğunun edimsöz edimi gerçekleştiren ve etkisöz edimlerini gerçekleştirerek daha somut değişmelerin ortaya çıkmasını sağlayacak yapılar olarak işlediği de yukarıdaki incelemelerden anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- AKŞEHİRLİ, Soner (2011). “Söz Edimleri Kuramı Açısından Kurgusal Anlatı Metinlerinde Söz Aktarımı”. *Turkish Studies, Volume 6/2*, s. 143-162.
- ALBAYRAK, Nurettin (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- AREWA, E. Ojo - DUNDES, Alan (1964). “Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore”. *American Anthropologist*, 66 (6), s. 70-85.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ASSMANN, Jan (2001). *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. (Çev.: Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- AUSTIN, John Langshaw (2007). *Söylemek ve Yapmak*. (Çev.: R. Levent Aysever), İstanbul: Metis Yayınları.
- CANBAY TATAR, Hüsnüye (2012). “Batının Kimlik İnşasında Ötekinin Yeri”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (14), s. 91-102.
- CONNOLLY, William Eugene (1995). *Kimlik ve Farklılık*. (Çev.: L. Ferma), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÇELEBİ, Vedat (2014). “Gündelik Dil Felsefesi ve Austin’in Söz Edimleri Kuramı”. *Baytulhikme An International Journal of Philosophy*, Vol 4 (1), s. 73-89.

- DİNAMO, Hasan İzzettin (1976). *Kutsal Barış: Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonrasının Gerçek Hikâyesi*. 7. Cilt, Yurt Yayın.
- DUNDES, Alan (1975). "On the Structure of the Proverb". *Proverbium* 25: pp. 961-73.
- EMİROĞLU, Kudret - AYDIN, Suavi (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- FICHTER, Joseph H. (2016). *Sosyoloji Nedir?*, (Çev.: Prof. Dr. Nilgün Çelebi), Ankara: Anı Yayınları.
- HERZOG, George (1936). *Jabo Proverbs from Liberia*. Oxford University Press.
- HİRİK, Seçil (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KARADOĞAN, Ahmet (2004). *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KÜÇÜK, Salim (2004). "Türk Atasözü ve Deyimlerinde Halk ve Topluluk İsimleri". *Bilig*, 27, s. 31-42.
- LAUHAKANGAS, Outi (2007). "Use of Proverbs and Narrative Thought". *Folklore*, 35: pp. 77-84.
- LORTKİPANİDZE, Ketevan - TALİBOVA, Vusala (2017). "Etnik Özellikler Taşıyan Türk Atasözleri", *Türkologiya*, No 3, s .31-37.
- LYONS, John (1979). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ONG, Walter Jackson (1999). *Sözlü ve Yazılı Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları.
- ÖZTÜRK, Özhan (2005), *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, 2. Cilt, İstanbul: Heyamola Yayıncılık.
- PALMER, Frank Robert (2001). *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SARIÇOBAN, Arif - HİŞMANOĞLU, Murat (2004). "Türkçedeki Buyrum Tümcelerinin Edimbilimi Üzerine". *Dil Dergisi*, 123, s. 31-48.
- SEARLE, John Rogers (1979) *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Act*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEARLE, John Rogers (2000). *Söz Edimleri*. (Çev.: R. Levent Aysever), Ankara: Ayraç Yayınları.
- SEITEL, Peter (1969). "Proverbs: The Social Use of Metaphor". *Genre* 2: pp. 143-161.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet (1969). *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TDK GTS: "Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük"
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts (Erişim: 10.09.2018)
- YAYLAGÜL, Özen (2013). "Kutadgu Bilig'deki Edimsöz Edimleri". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yarmakan-Semih Tezcan'a Armağan*, Cilt 13, s. 443-472.